

Valachi Anna

MÚZSASZEREPBEN

Kozmutza Flóra hatása József Attila költészetére

Beney Zsuzsa emlékére

„József Attila Flóra-verseit nem érthetjük meg előzményeik ismerete nélkül.”¹ Beney Zsuzsa FLÓRA című tanulmányának nyitó mondatát idéztem, mert magam is az ő szellemében, az előtörténetre kíváncsian próbálok közelíteni a költő utolsó szerelmi versciklusának ihlető élményeihez. Ugyanaz a titok izgat, mint őt és mindannyiunkat: mitől különböznek egymástól oly feltűnően a NAGYON FÁJ-kötetben szereplő, fékezhetetlen indulatú „Edit”- és anyaverek az 1937 februárjától sorjázó, kozmikus nyugalmat sugárzó, a szerelemben való újjászületést – majd a halállal való kibékülést – hirdető utolsó ciklus darabjaitól.

Tagadhatatlan tény, hogy József Attila szerelmi költészete a Flórával való megismerkedés után – tartalmilag és poétikailag egyaránt – karakteresen átformálódott. De hogy miért, arra – az új múzsa felbukkanásán kívül – nemigen találni tudományosan alátámasztható magyarázatot. Jobb híján formai, pszichológiai, alkotáslélektani vagy statisztikai alapon közelítünk a Flóra-versekhez. N. Horváth Béla úgy látta, „József Attila kései költészetében megszapordtak a töredékek”.² Beney Zsuzsa az életenergia elapadását és a közelítő halál tudattalan elfogadását vélte fölfedezni a klasszikus formákba kapaszkodó költő verselésitechnika-váltásában.³ Tverdota György a költő névmágias törekvéseivel, a Flóra névben rejtőző varázserő poétikai kiaknázásával magyarázta az antik formák újraélesztésének motivációját.⁴

Talán közelebb vihet az alkotáslélektani rejtély megfejtéséhez, ha a költő által kiszemelt és megszólított múzsa, Kozmutza Flóra szellemi hatását, személyes inspirációit is megkíséreljük azonosítani. A múzsa tudniillik mindig virtuális alkotótárs, akár tudatában van ennek, akár nem. Kiválasztottsága sorsszerű, és akkor sem érdemes lázadóznia a szerep ellen, ha úgy hiányzott neki ez a megtiszteltetés, mint Jónásnak a prófétaság.

Illyés Gyuláné (1905–1995) hosszú, kilencven évig tartó élete végéhez közeledve ugyanerre a meggyőződésre juthatott. Neki köszönhető, hogy húsz év óta sok mindent tisztábban láthatunk József Attila pályájának utolsó periódusából, mint az ő pontosan datált emlékiratának⁵ megjelenése (1984, illetve 1987) előtt. Azokat az összefüggéseket, amelyek még homályba burkolóznak, az utolsó múzsa személyiségének és feltételezett befolyásának tükrében próbálok azonosítani.

Mindeddig nem gondoltuk végig, mi minden következhetett abból a szimbolikus jelentőségű körülményből, hogy Kozmutza Flóra 1934-től a sorsanalitikus Szondi Lipót (1893–1986) tanítványa, 1936-tól pedig az asszisztense volt a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Kórtani és Gyógytani Laboratóriumában. Őt és – akkor még orvos – kollégáját, Benedek Istvánt (1915–1996), Benedek Marcell (1885–1969) irodalomtörténész fiát – Benedek Elek (1859–1929), a „nagy mesemondó” unokáját – „Szondi két apródja”-nak becézték munkatársaik, mint a professzor legjobb tanítványait.⁶

Benedek doktor – a későbbi orvos-író, orvostörténész – tanúsága szerint mestere már 1936-ban kikísérletezte azt a negyvennyolc fényképből álló genotesztet, amelyet azóta is világszerte használnak az ösztöndiagnosztikai felméréseknél, hogy meghatározzák az úgynevezett familiáris tudattalant, melynek „*elemeit a gének hordozzák, tüneteit a választásokban nyilvánulnak meg, eredménye a sors*”.⁷ Benedek István a Szondi-tanok „*berobbanásának*” tanújaként úgy emlékezett, hogy már 1936 körül „*Budapest valamennyi pszichológusa és a lélektan iránt érdeklődő szakembere az ő laboratóriumában próbálta az akkori legmodernebb tudást elsajátítani. [...] Ez tulajdonképpen tudományos »műhely« volt, mely havonként egyszer, Szondi Lipót lakásán is összegyűlt*”.⁸

Ismerve József Attila szenvedélyes és sokoldalú érdeklődését a pszichoanalízis iránt, föltételezhető, hogy az ő kíváncsiságát is fölkelte a budapesti orvosok, analitikusok körében mind népszerűbb lélektani irányzat. Már csak azért is, mert a sors (mint kijátszható-legyőzendő ellenfél) tizenhét éves kora óta kulcsfogalma volt költészetének. (Saját statisztikám szerint 1922 júniusa és 1937. április 5. között, tizenöt év alatt, huszonhat versében fordul elő a kifejezés – némelyikben többször is, a MONDD, MIT ÉRLELLEN refrénszerűen –, két ízben pedig, inkább példalózásként, a CURRICULUM VITAE-ben.)

Flórával való megismerkedése előtt utoljára 1936 nyarán, a júniusi *Szép Szóban* megjelent A DUNÁNÁL című versében bukkan föl a történelemalakító sors metaforája, még hozzá a génrokonaival „*az összejtig*” azonosuló, harcra, közös gondolkodásra, munkára kész költő egyes szám első személyű vallomásaként. A versben ráismerhetünk C. G. Jung kollektív tudattalanjának, valamint Szondi ösztönelméletének eszmei hatására. Az sem lehet véletlen, hogy A DUNÁNÁL-t követően a Juhász Gyula halálára írt versében használja (utoljára) a sors kifejezést. Ez a tény a fogalom jelentésváltozására utalhat: József Attila ekkortól már nem „fölcserélni”, kifürkészni vagy kijátszani kívánja a sorsát, mint korábban, hanem *beteljesíteni a végzetét*, életvezetési mintaként, amolyan sorsforogatókönyvként hasznosítva Szondi elméletét.

A sorsanalitikus szerint: „*A szerelemben, a barátságban, a foglalkozásban, a betegségben és a halálnemben történő választások [...] az egyes ember sorsdöntő választásai nem tudatos elhatározások útján születnek. A választások ösztönselekedetek, amiket a tudattalan ösztönös döntései irányítanak*.”⁹ József Attila olvasatában mindez a „*bensejéből vezérelt*” ember öntörvényűségét, a sorsválasztás lehetőségét igazolta. Szondi tudniillik azt is hangsúlyozta, hogy „*minden élőlény közül egyedül az ember képes a család által előírt sorsát tudatossá tenni. Éppen ebben áll az emberi méltóság. Ám az emberi lét nagy terhét cipeljük azáltal, hogy magunkra kell vennünk azt a feladatot, hogy a lehetséges, családtól és öröklődéstől függő sorslehetőségek közül választunk, és ezzel áthidaljuk, esetleg megoldjuk a sorsban lévő szabadság és kényszer közötti ellentéteket*”.¹⁰

Szondi elméletének legvonzóbb sajátossága – Eke Károly szerint – éppen az, hogy „*az agresszivitásból aktivitást, a közösség javára fordítható buzgólkodást képes alakítani*”.¹¹ József Attila himnikus szárnyalású Flóra-versei hasonló ösztönnemesítő törekvéstről tanúskodnak. Az emberiség üdvét és saját boldogságvágyát összekapcsoló ego a szemünk előtt tágul kozmikussá, az okos-szelíd-megértő gyógypedagógusnő személyiségének és emberboldogító hivatásának kisugárzása hatására. Az „*árnyakkal betelt*”, lelki újjászületésre vágyódó költő szerelmével együtt a világmindenséget szeretné magához ölelni – az emberi önmegvalósítás legmagasabb szintjére áhítózva.

Mivel József Attila a leghétköznapibb dolgokban is lírai logikával – fogalmi jelenségeket sűrítő képi szimbólumok, etimológiai-számmisztikai összefüggések alapján – tájékozódott, sorsdöntőnek érezhette, hogy a családi tudattalan diktálta, élethalakító

választásokról szóló tudomány követeként olyan, ellenállhatatlanul vonzó, megbízhatóságot és bölcsességet sugárzó szépséget ismerhetett meg, akinek már a neve elbűvölte. „Tavaszi szél vizet áraszt, virágom, virágom, / Minden madár társat választ, virágom, virágom” – asszociálhatott a világ sírjára (vers)virágokat ültető költő-kertész a közismert népdalra. A római mitológiában a virágok és a növények istennőjének nevét viselő, gyönyörű lányt rögtön múzsájának tekintette, mert lényének „erős, derítő levegőjével” a tökéletesség, a hervadhatatlan „örök dolgok” földi megtestesítőjének tűnt a szemében. Olyan, mítoszt és valóságot egyesítő, ideális nőalaknak, akiben a szellem és a szerelem adottsága egyesült, s aki a tudás, a kultúra mellett az őszinte emberi kapcsolatok – a család, a közös célok, az értelmes küzdelem – lehetőségét és megtartó erejét sugározta számára. Vezetékneve pedig – a Kozmutza – nemcsak fiatalkori, román eredetű tanára nevét idézte föl emlékeiben,¹² hanem a kozmoszt is, a „művelhető csillagok”¹³ alkotta világmindenséget, amelyet 1937 márciusában befejezett ARS POETICÁ-jában az egyedül hiteles költői mértékegységként említett.

József Attila vérbeli poéta volt, akinek – Kosztolányi híres definíciója szerint – „a szavak fontosabbak, mint az élet”.¹⁴ Elsődlegesen azért volt szüksége a hétköznapokban átélhető élményekre, hogy inspirációiból, tapasztalataiból, szerepjátékszerűen belsővé tett érzéseiből – mint általa hitelesített, megformálандó nyersanyagból – másokat is lenyűgöző, egyetemes érvényű verseket alkothasson.

1937 tavaszán, a sorsfordítás esélyét képviselő Flóra fölbukkanása idején a neveknek mágikus erőt tulajdonító költő úgy érezhette, hogy múzsaválasztásával telibe talált. Flóra ugyanis az altruizmus (a segítőkész, önzetlen szeretet) filozófiáját és etikáját követve a szenvedők, a „megalázottak és megszorítottak” oltalmának szentelte az életét; komolyan vette a hivatását, és felelősséget érzett tetteiért. A kitűnő neveltetésű, több nyelven beszélő, bölcsészdoktorátussal rendelkező, ambiciózus, de szerény, nagy munkabírású, áldozatkész úrilány – aki egyidős volt József Attilával, és már nyilván szeretett volna férjhez menni – kezdeti, ösztönös ellenállását leküzdve, mégiscsak hagyta elvárásolni magát a költőtől. Nemcsak azért, mert megesett rajta a szíve, és elbűvölték a hozzá írt szerelmes versek. Valószínűleg szakmai kíváncsisága is arra sarkallta, hogy közvetlen közletről tanulmányozza azt a ritka csodát, amelyet a természet alkotni képes. A zseniális költőt, amint ihletett állapotban „működik”, az általa (Flóra által) képviselt tudomány szellemiségének a jegyében.

Nem akármilyen szellemi partnerre leltek egymásban, hiszen Flóra sokoldalúan művelt „tudós nő” volt, akinek doktori értekezése nyomtatásban is megjelent;¹⁵ 1932–1935 között pedig rendszeresen recenziókat írt francia és német nyelvű filozófiai, esztétikai, pszichológiai könyvújdoncságokról a *Magyar Filozófiai Társaság* Pauler Ákos, Kornis Gyula és Prohászka Lajos által szerkesztett folyóiratába, az *Athenaeumba*. A lap négy évfolyamában tizenegy könyvfigyelője jelent meg, köztük olyan szerzők kötetéről, mint Ortega, Carl Gustav Jung vagy Albert Schweitzer.¹⁶ 1935 után minden energiáját gyógy-pedagógiai tanulmányaira és Szondi Lipót Mosonyi utcai, „lázasan dolgozó hangyatar-sadalmában”,¹⁷ azaz a laboratóriumban végzett kísérleteire fordította.

Amikor Illyés Gyulával (1936 decemberében), majd József Attilával (1937. február 20-án) megismerkedett, Flóra iker- és családfaelemzéseket, értelmességi és ösztönvizsgálatokat végzett, különböző korú-képességű-foglalkozású, átlagos és átlag fölötti tehetségeken, illetve testi-szellemi-érzelmi sérülteken. Az ekkor már elterjedten használt Rorschach-személyiségvizsgálat kiértékel anyaga összehasonlítási alapul szolgált az ekkoriban kidolgozott, később világhírű, Szondi-féle genoteszthez.¹⁸ Az írónál,

művészeknél a tehetség természetét tanulmányozta, professzora módszerei alapján. Szondi kíváncsiságát a „*biológiai szélsőséges variánsok*” izgatták ekkoriban. A gyengeelméjű és a zseniális emberek biológiája Szondi felfogásában megegyezett.¹⁹

Vajon mit tanulhatott Flórától József Attila?

Végül is csupa olyasmit, amit világeletemben tudott és vallott. Hiszen a sorsalakító választás fogalma ifjúkora óta intenzíven foglalkoztatta. „*Az ember élete, hidd el, nem döntésből, hanem választásból áll*”²⁰ – írta Jolán nővérének 1926 nyarán a hatvani kastélyból, és ugyanez a motívum többször fölbukkant a testvérek 1926–27-es levelezésében. Talán az sem egészen véletlen, hogy első „múzsája” – azaz szellemi vezetője – éppen a nővére volt, az elérhetetlen nő archetípusa – akit csak virtuálisan (a szavak révén) vehetett „birtokba”, férfiként azonban – az incesztus tilalma miatt, „gyakorlatilag” – soha.

József Attila szómágusi hatalmát immár a hétköznapi életre is szerette volna kiterjeszteni – így azonban sajátos múzsakeveredés áldozata lett. Flóra ugyanis inkább *Urániát*, a csillagászat és az égi (eszményi) szerelem múzsáját testesítette meg számára, nem pedig *Eratót*, akinek ígézetében szerelmi beteljesülésről, házasságról, családról lehetett volna ábrándozni. Később nyilván ez a zavaró összeférhetetlenség is táplálta gyanakvását és aggodalmát: vajon valóban jól választott-e? S ezért (is) igyekezett újra meg újra próbára tenni a lányt, aki nem érthette a költő szeszélyes viselkedését és magatartásváltozását – de azért kitartóan figyelte, és minden benyomását följegyezte. (Talán ezért emlékeztet memoárja inkább tudományos beszámolóra, mint élménynaplóra.)

József Attila sorsdöntő választásaira – egyszersmind a benne végbemenő lelki áthangolódás okaira – élete utolsó kilenc hónapjában írt versei és levelei alapján következtethetünk.

Szondi arra int, hogy – mivel sorsunkat az ösztöneink határozzák meg, ezeket pedig elődeink örökségeként hordozzuk magunkban – „*ki kell békülününk a bennünk tovból ősökkel*”.²¹ Szondi kifejezésével: „*be kell őket kebeleznünk*”.²² Ezzel a gondolattal játszhatott el az új költői szituációjátékban örömet leelő József Attila, amikor a tételt önmagára vonatkoztatva, lírai énjével kimondatta a konstruált élményt: „*Csak most értem meg az apámat, / aki a zengő tengeren / nekivágott Amerikának*.”²³ Szondi tételének – Flóra által közvetített – szellemi hatását a versindító „*csak most*” hangsúlyozása tükrözi legfeljebb. Ez az „*időzítés*” ugyanis arra utal, hogy a százezer ós vétkét már korábban, általánosságban megbocsátott költő most, a Flóra-szerlem inspirációjára, képes volt konkrétan is azonosulni a követésre méltatlan példával: sajátjának ismerve el az új életre-beteljesülésre vágyódó, családelhagyó apa, József Áron tettének mindaddig nem firtatott vagy hangoztatott motivációit.

Takács Ilona szerint Szondi Lipót az emberi ösztönkielésnek sok száz módját tárta fel, és jellegük alapján öt csoportba foglalta ezeket. Mint írja: „*A libiotrop módozat általában a párválasztásban jelenik meg. Az ember olyan párt választ, akiben azok a tulajdonságok elevenek, amelyek benne csak lapppangó állapotban vannak, ezért mondja Szondi: »...a férfi mindig ugyanazt a nőt választja*«. [...] *Rámutat az ösztöntörekvések tragikus módjára is, ami bűnözésbe, betegségbe, öngyilkosságba menekülésben realizálódhat*.”²⁴

És József Attila, mintha kimondottan Szondi tételét kívánná illusztrálni, költőként egész életében ugyanazt a szexuálisan vonzó, elérhetetlen, egyszersmind anyapótló nő típust idealizálja, amely valamennyi meghódítható lányt és asszonyt megtestesíti számára. Flórával való levelezésében is gyakran foglalkozik ezzel a gondolattal.²⁵ És ugyanez a momentum lesz majd döntő jelentőségű a „*társ-*”, illetve „*nőválasztás*” további alakulása során, amikor az új életre serkentő Flóra alakja – a költő beteggé nyil-

vánítása idején – fokozatosan elhalványodik, és átadja helyét a legelérhetetlenebb (és kétségkívül legvonzóbb) nőnek, az egyetlennek, akivel valaha egy testet alkotott: a tül-világi újjászületés reményét szimbolizáló Édesanyának.

A pálya-, betegség-, barát-, majd halálválasztás sorrendje kísérteties logikai láncban kapcsolódik össze József Attilánál, aki – talán furcsán hangzik – végső soron „foglalkozásválasztása” áldozatának tekinthető. Miután verbális zsenialitását kezdettől fogva költőként kívánta kamatoztatni, nemigen volt képes (de hajlandó sem) tartósan más foglalkozást űzni. Azzal viszont, hogy elvetette az önfenntartáshoz, anyagi függetlenséghez vezető életmintát, automatikusan a másoknak kiszolgáltatót, bohém életformát „választotta”, mely a törvénytisztelő polgár szemében egyenlő volt az örületséggel, a nyomorral, az öngyilkossággal. Aki pedig normaszegően viselkedik, és önvesztő módon nem hederít a sorsára, annak az észjárásával is baj lehet...

József Attila szertelen költői képzeletét – mellyel szüntelenül a világ rejtett összefüggéseinek a végére akart járni – „*problémaköltő gép*”-hez hasonlatosnak érezte,²⁶ de a beavatatlanok nem ismerték e bizarrságig különleges gondolkodásmód sajátosságait. (Kozmutza Flórát is szokatlan képzettársításaival hozta zavarba, az első találkozásuk alkalmával fölvetett teszt alkalmával.)²⁷ Így lett „*játékban nem ismerek se tréfát, se határt*” jellegével jellemezhető észjárásának áldozata, amikor a takarítónője elrontotta „gyufajátékát” (amelyre Karinthy Frigyes titkára, Grätzer József [1897–1945] korabeli, népszerű rejtvénykönyveiben is számos példát találhatott).²⁸

Sajnos, hozzátartozói és pályatársai sem ismerték föl, hogy az elmejátékokat szenvedélyesen kultiváló „enfant terrible” ötleteit, hóbortjait az a fajta, „*az értelemig és tovább*” hatoló kíváncsiság motiválja, amely a lehetőségek birodalmának határait feszegeti. Ezért történhetett meg, hogy barátai, akik a maguk módján segíteni próbáltak rajta, idegorvoshoz küldték, az pedig egyenesen a Lipótmezőre akarta beutalni. Ignó Pál és Hatvány Bertalan nagy nehezen elérte, hogy a Siesta Szanatóriumban kezdék meg a költő gyógykezelését.

József Attila eleinte föl sem fogta, milyen tragikus helyzetbe sodródott. 1937. július 20-án olyan ártatlanul, gyanútlanul adott számot a vele történekről Flórának írt levelében, mintha egy izgalmas csíny hőse lett volna.²⁹ Később, amikor skizofrén betegként kezelték, szigorú inzulinkúrának vetették alá, és – analitikusa, dr. Bak Róbert szabadságának ideje alatt – jobb híján teletömték bődtöszerekkel, hiába tiltakozott és folyamodott régi módszeréhez: az éhségstrájkhoz;³⁰ már tudta, hogy akaratlan „betegsválasztásával” – az értelmet próbára tevő szellemi kombinációs játéka következtében – kelepcebe került.

Jóakaróiban akkor veszíthette el bizalmát, amikor közlékeny – és a hírzárlatról mit sem sejtő – régi barátjától, Németh Andortól megtudta: azért gyógykezelik a Siestában, mert elmebetegnek tartják.³¹ Kétségbeesett reakciója elárulta: tulajdonképpen ekkor jött rá, hogy számára nincs menekvés, hiszen az egészségügyi gépezet akkor még – pontosabban: még akkor is – kizárólag egyetlen módszert ismert a „normaszegő” viselkedés kezelésére: a beteggé nyilvánítást, az elkülönítést, a kirekesztést, az elzárást, a „sárga házat”.³²

A kör bezárult. József Attila – az öntörvényű zsenit Lombroso nyomán eleve örültnek bélyegző közvélekedés áldozataként – végképp föl hagyhatott azzal a reménnyel, hogy teljes értékűnek tartott, köztiszteletben álló alkotóként valaha is visszatérhet az „egészségesek” társadalmába. Tisztában volt vele: ha elmeegógyintézetbe kerül, vége költői pályafutásának. Márpedig ő csak a szavakkal előidézett, képzelt valóságban

érezte magát otthonosan. A költészet volt az élete értelme, tartalma, célja, öröme, reménye: MINDENE. Csak a csoda segíthetett volna, hogy önérzetét és jó hírét megőrizve, tovább működhessen „a világban”, mely a sajtó híradásai nyomán már értesült megbélyegzettségéről.³³

Azt is pontosan tudta, hogy az őt szorgalmasan látogató, segítőkésznek mutatkozó, de – családi helyzete foglyaként – ápolására nem vállalkozható, szüleiével élő, keresettel nem rendelkező Flóra a valóságban nem mindenható mitológiai istennő, hanem egyelőre állás nélküli gyogyepedagógus, aki számára ugyanolyan terhet jelentene az ő gondozása, mint bárki másnak, aki a „megmentésére” vállalkozna. Belenyugodott tehát a sorsába: búcsúlevele – melyben fölmentette múzsáját a kötelezettségek alól – az utolsó (sír)vers (ÍME, HÁT MEGLELTÉM HAZÁMAT...) rezignált hangján fogalmazódott: „Tudom, hogy szeretett, és tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múltott. »Aztán mit sírsz, ha sorsunk írva van már.«”³⁴ Kosztolányi SZÁMADÁS című versével búcsúzott nőimágójától, nagyvonalúan félreállva, hadd éljen majd Flóra olyan férfi oldalán, aki „méltóbb lesz” hozzá.³⁵

Ahogy a szerelmi partnerek sorozatát, a „barátválasztásokat” is érdemes szimbolikusan értelmeznünk. Hiába voltak József Attila költészetének legfőbb értői és népszerűsítői a *Szép Szó*ban publikáló pálya- és eszmetársak; őket elsősorban a remekműveket „termelő” zseniális költő produktuma érdekelte; az infantilisnak, életképtelennek tartott, esendő – és maguk közt gyakran megmosolygott, olykor kiszámíthatatlanul viselkedő – magánemberrel nemigen tudtak mit kezdeni. Mindenesetre 1937 júliusában a Siesta Szanatóriumban kezelt József Attila joggal érezhette úgy, hogy éppen legjobbnak tartott barátai juttatták – merő jó szándéktól vezérelve – a földi pokolba: az elmeorvosok kezére. Onnan pedig nem volt visszaút.

Vélhetően ez a csalódás készítette arra, hogy kibéküljön régebbi pályatársaival, a „szépszósok” ellenlábasaival, a *Válaszba* dolgozó költőbarátaival, akiktől időközben elhidegült. A szárszói utazás előtt a Siesta Szanatóriumba „berendelt” Illyés Gyula (1902–1983), Szabó Lőrinc (1900–1957), Kodolányi János (1899–1969) nem is nagyon értette, miért érzi József Attila ennyire sürgetően fontosnak, hogy tisztázza velük korábbi ellentéteit.

Holott akár úgy is fölfoghatjuk ezt a jelenetet, mint egy „életpadpadra” alkalmazott Szondi-tesztvizsgálatot, melynek során a költő a betegszobában sorra elé járuló barátai közül kiválasztja a számára legszimpatikusabbakat, illetve legellenszenvesebbeket. Ezzel a gesztusával pedig maga vetette meg a halála utáni kisajátítási törekvések alapját – hiszen a november 3-i megindító búcsú után nehéz lehetett eldönteni, kinek is szolt tulajdonképpen a Szárszón írt, „*Drága barátaim, kik gondoltok még a boldogdal...*” kezdetű, utolsó töredék.³⁶

József Attila, úgy tűnik, élete utolsó heteiben valóban a végére akart járni annak, kiket tekinthet igazi szövetségeseinek. Választása helyességéről próbatételekkel igyekezett bizonyosságot szerezni. A halála előtti napon még egy esélyt adott magának, illetve barátainak, amikor Balatonszárszón meglátogatta őt a *Szép Szó* vezérkara, kezelőorvosa kíséretében. Az elutazásuk előtti „vizsga” tétje az lehetett: vajon hogyan reagálnak a költő teljesíthetetlen kérésére. Hiszen József Attila is tudta – láthatta –, hogy nincs számára hely az ötszemélyes autóban. Hogyan vihették volna magukkal Pestre? És ott hová, kihez?³⁷ De a költő gondolkodásmódját valamelyest rekonstruálva, úgy tűnik: elvárta volna valamelyiküktől, hogy a kedvéért ezúttal vonattal utazzon haza. Eb-

ből a gesztusból arra következtethetett volna, hogy van annyira fontos a többieknek, hogy áldozatot hozzanak érte, és tényleg nem betegnek, hanem közülük valónak, teljes értékű munkatársuknak tekintik, ahogyan bizonygatták. Szíve szerint talán éppen a munkakapcsolatot lehetetlenné tevő Bak doktor helyére pályázott a kocsiiban.³⁸ A vizsautasítás azonban egyértelművé tette számára, hogy barátai végképp lemondtak róla. Elillant velük az utolsó esélye is annak, hogy az általuk hangoztatott ígéreteket, reménykeltő biztatásokat (köztük a Baumgarten-díj elnyerésére vonatkozó „biztos információkat”) komolyan vegye.

A halálra már korábban fölkeszítette magát – és környezetét –, hiszen 1937 nyarától folyamatosan versekkel fizette „adósságait” azoknak, akiktől sokat kapott: Hatvany Bertalannak a „KÖLTŐNK ÉS KORÁ”-t, Ignótus Pálnak a KÖNNYŰ, FEHÉR RUHÁBAN címűt, Vágó Mártának a HAZÁM-at szánta – de a lány nem fogadta el a gesztus értékű ajándékot.³⁹ Illyéstől már így búcsúzott november 3-án a Siestában: „Meg fogok halni.”⁴⁰ Legfeljebb a halál módjáról nem döntött még.

Arról viszont sok mindent elárulnak a verspárhuzamok.

Apja példáját – akinek időközben megbocsátott – ismétlési kényszer formájában tette magáévá: „*Talán eltűnök hirtelen, akár az erdőben a vadnyom*”⁴¹ – pontosan úgy, ahogy a kámforrá vált József Áron annak idején egyik napról a másikra eltűnt családja köréből. De sokkal fontosabb lehetett a szimbolikus költőapa, Juhász Gyula példaértékű öngyilkossága. Búcsúztató szonettjének első variációja [TE ÖNGYILKOS...] tanúsága szerint a hír hallatán az első, ami eszébe jutott, a követendő példa volt: ennek tekintette ugyanis a költői apafigura végső tettét.⁴²

Hogy mit fogott föl mindebből Kozmutza Flóra, és egyáltalán fölfedezte-e mestere, Szondi Lipót tanításainak szellemét József Attila életvitelében és költészetében, nem tudható. Erre vonatkozóan nem ad eligazítást az emlékirat. Az viszont sejthető, hogy márciustól – amikor már hetente háromszor találkoztak – föltehetően nemcsak vizgáztatták egymást, irodalomról, filozófiáról, gyógypedagógiáról, pszichoanalízisről beszélgetve. Flóra olykor valószínűleg laboratóriumi munkája részleteibe is beavatta a „szellemi mindenevő” József Attilát. Például azon a június 27-i, meghitt vasárnap délutánon, amikor a Rózsadombon, a „képzelt ház” helyén, a még beépítetlen családi telken üldögélve a hűségről cserélték ki nézeteiket. Hogy miképp, arról Illyés Gyuláné visszaemlékezésében olvashatunk.

„*A beszélgetés tartalma körülbelül ez volt: Az embert a »természete«, fantáziája, érdeklődése (vagy ahogy Szondi akkor foglalkozni kezdett ezzel: a génjei?) változatosságra csábítja, kísértésbe viszi. Nehéz ellenállni. Hűnek maradni tudatos, szándékos, kemény próba, de talán ennél is több, harc. Hol a határa a hűségnek? Csak a tett számít hűtlenségnek, vagy már az érdeklődés, a vágy is? A tetteinkért felelhetünk, de a gondolatainkért?*”⁴³

Az örök kisebbségi érzéstől szenvedő József Attila féltékenységének Flóra akkor adhatott tápot, amikor megvallotta neki: „*milyen hirtelen tud fellobbanni és egy időben milyen többfelé lobogó tud lenni bennem az érdeklődés. Különösen, ha nincs erősebb lekötöttség senkihez. Erkölcileg nem élhető, hiszen akaraton kívüli.*”⁴⁴ Érthető ezek alapján, hogy kényszerű távolléteik idején, levelezésükben is mindvégig a hűség-hűtlenség témája dominált.

Szondi elvei, módszerei tehát bizonyosan foglalkoztatták a költőt. Hogy készült-e vele genoteszt, nem derül ki az emlékiratból, az viszont – egy utalás alapján – tudható, hogy Illyéssel igen. Október közepén azért kért találkozót Illyés Gyula Flórától, hogy „*a vizsgálatok eredményeiről (Rorschach, Szondi)*” kapjon „*felvilágosítást, tanácsot*”.⁴⁵

Ezek szerint a Rorschach-vizsgálatot követő, fényképválasztásos pszichológiai teszt felvétele kedvező alkalomnak kínálkozhatott az írónak és Szondi asszisztensnőjének – akik első látásra egymásba szerettek –, hogy újból találkozzanak, szigorúan szakmai apropóból.

Október 16-án, a vizsgálati eredmények megbeszélése céljából találkozott Illyés és Flóra a Múzeum kávéházban. Ugyanott, ahol február 27-én József Attila – egy héttel megismerkedésük után – megkérte a lány kezét. Illyés személyisége a pszichológiai vizsgálat tükrében is vonzóbbnak tűnhetett Flórának, mint a Siestában kezelt, furcsa tesztválaszokat adó költőé, mert – mint könyvében írta – éppen ekkor (azaz október 16-án) „*villant föl – először, percekre – az a gondolat, hogy nem volna reménytelen talán Illyés Gyulával*” az összetartozásuk.⁴⁶

Flóra tehát ösztönösen választott, és Illyés Gyula is. A sorsuk – pontosabban: egymás – elől ők is hiába menekültek, bárhogy próbáltak is erőszakot tenni érzéseiken.⁴⁷

Illyés Gyuláné a Gyógypedagógiai Főiskola főigazgatójaként ment nyugdíjba 1979-ben, de addig is, utána is szorgalmasan „genotesztelte” a környezetében fölbukkanó írókat, költőket,⁴⁸ az alkotóképesség jegyei után kutatva. Egy interjúbán elmondta: több mint húsz magyar és külföldi író, költő vizsgálati eredményét küldte el Svájcba, a Szondi Intézetbe, és hajdani professzora – aki kilencvenesztendősen még az ösztönszükségletek integrációjának az alkotóképességet fokozó lehetőségeit tanulmányozta a Budapestről kapott anyagon⁴⁹ – nagy meglepéssel fogadta az előzetes várakozásait igazoló tesztek.⁵⁰

Mindezek alapján nem lehetett kizárni a feltételezést: hátha József Attilával is készült 1937-ben Szondi-teszt – akár csak Illyéssel. Hiszen az akkor fölvelt, csonka Rorschach-teszt válaszai talán a sorsválasztásos vizsgálat eredményei tükrében is tanulságosak lehettek. A hipotézisnek nem mond ellent, hogy Illyés Gyuláné 1984 júliusában – emlékirata kötetbe rendezése előtt, expressz gyorsasággal, vakanalízissel – kiértékelte a befejezetlen tesztet két tanítványával, Bagdy Emókéval és Láng Iringóval.⁵¹

Illyés Mária kérésre megkereste édesanyja hagyatékában és rendelkezésemre bocsátotta azoknak az alkotóknak a névsorát, akiknek teszteredményeit Illyés Gyuláné 1981 májusában postázta Szondi Lipótnak.⁵² József Attila neve nem volt köztük – de Illyés Gyuláé sem. Ám Illyés Máriától azt is megtudtam, hogy Flóra asszony többször küldött anyagot Szodinak, és a számomra elküldött listán szereplő alkotóké mellett mások tesztjét is tartalmazza a még feldolgozatlan kéziratok hagyaték.⁵³

Illyés Gyuláné a költő „betegségéről” napvilágot látott szakvéleményeket és saját tapasztalatait elemezve úgy fogalmazott könyvében: „*Nagyon nehéz ma már ilyen adatokat megbízhatóan felkutatni, kibogozni. S talán éppen ilyen nehéz lenne ma még ezeket nyilvánosságra hozni. Pedig esetleg több helyen is lehet ilyen vizsgálati anyag, adat.*”⁵⁴ Hogy mire gondolt pontosan saját, 1992-ben közreadott Rorschach-elemzésén kívül, nem tudható, mindenesetre a vizsgálati anyagok rejtőzködő természetére vonatkozó utalása sokat sejtető: „*József Attila körül annyi orvos, elmegyógyász, pszichológus, lélekelemző forgott, és ez a személyiségvizsgálat annyira elterjedt, közismert volt, hogy föltételezhető, lappang valahol valamelyikük által fölvelt teljes anyag.*”⁵⁵

Noha az Illyés Máriától kapott lista természetszerűleg nem tartalmazza mindazoknak a nevét, akikkel édesanyja 1937 és 1981 között elvégezte a mestere által kidolgozott fényképválasztásos személyiségvizsgálatot, érdekesen tükrözi az irodalmi kapcsolatok tudományos „hasznosításának” lehetőségét és Illyés Gyuláné lelkiismeretes szak-

mai munkáját, szívósságát, következetességét. Kilenc alkalommal készített Szondi-tesztet Németh Lászlóval (1901–1975), ötször Csoóri Sándorral (1930), Déry Tiborral (1894–1977), Erdélyi Józseffel (1896–1978), négyszer Tamási Áronnal (1897–1966), háromszor Illés Endrével (1902–1986), kétszer Gyurkó Lászlóval (1930–2007), Juhász Ferencsel (1928), Tornai Józseffel (1927), egy alkalommal pedig Benedek Marcellal (1885–1969), Fodor Andrással (1929–1997), Fülep Lajossal (1885–1970), Füst Milánal (1888–1967), Jékely Zoltánnal (1913–1982), Lukács Györggyel (1885–1971), Kormos Istvánnal (1923–1977), Miroslav Krležával (1893–1981), Nagy Lászlóval (1925–1978), Pilinszky Jánossal (1921–1981), Jean Rousset-vel (1913–2004), Simon Istvánal (1926–1975) és Sinkó Ervinnel (1898–1967).

Illyés Gyuláné könyvének elő- és utóélete is arra utal, hogy ennek a különös szerelmi-baráti háromszög-kapcsolatnak a „sors” a kulcsfogalma. A szabályos „magzatöltőig”: kilenc hónapig tartó ismeretség éppúgy nem nélkülözi a sorsszerű történéseket, mint a szárszói tragédiát követő ötven esztendő. Ennyi időnek kellett ugyanis eltelnie ahhoz, hogy fény derüljön a költő utolsó műzsájának kilétére – legalábbis hivatalosan. Mert a hervadhatatlan pletykák, a nem lankadó vádaskodások, a gonoszkodó célzások „jóvoltából” nyílt titok volt, hogy a szerelmi versciklus Flórája és Illyés Gyula későbbi felesége egy és ugyanazon személy. Miután azonban a házaspár irtózott a gondolatától is annak, hogy közszemlére tegye a magánéletét, egyikük sem reagált a névtelenség leple mögül támadó gyűlölködők meg-megújuló rágalmaira, amelyek szerint ők a felelősek József Attila haláláért.⁵⁶

Illyés Gyuláné kései visszaemlékezéséből tudható, hogy eredetileg csak leányának szánta följegyzéseit – előtte kívánta tisztázni szerepét a lezárhatatlannak tűnő, virtuális „József Attila–Illyés-perben”. Az író halála után azonban Domokos Mátyás (1928–2006), a család bizalmas barátja és az Illyés-hagyaték gondozója rábeszélte az özvegyet, hogy ossza meg irodalomtörténeti fontosságú emlékeit a kutatók szűk körével egy könyvárusi forgalomba nem kerülő kötetben. Noha Flóra asszony nyolcvanadik életéhez közeledve sem fedte föl szívesen az inkognitóját, lelkiismerete mégis azt diktálta, hogy számoljon be élményeiről és tapasztalatairól azok előtt, akik nem pletyka-anagyként, hanem irodalomtörténeti adalékként kezelik tanúvallomását.

Domokos Mátyás, aki a magántermészetűnek vélt anyagot szellemi „közvagyonná” avatta, egy 2005-ös írásában a bábáskodásával világra jött könyv különleges sorsa mellett kis híján a szerző végzetéről is megemlékezett. *„Bizalmasan, diszkrécióit kérve adta ide a kéziratot Flóra néni, majd miután elolvastam, tanácsot is kért, hogy mit kezdjen vele, mert – mint mondotta – nem vágyik a szenzációra éhes, kíváncsi illetéktelenek előtti nyilvánosságra, de úgy érzi, hogy ennyi idő elteltével mégiscsak tennie kellene valamit. A nyilvánosságtól való heves vonakodását kényeskedésnek is tekinthettem volna, de akkor már közelről ismertem az ő szerényen tartózkodó lényének ezt a nemes alapvonását, amiből húzódozása következett: olyan természet volt, amelynek tökéletesen elegendő, ha csak ő tudja a valót, s bár fáj neki a világ (bal)ítélete, mégsem törekszik mindenáron a megváltoztatására. (Hogy ez mennyire így volt, s hogy milyen elemi erejű tiltakozás élt benne ennek a históriának a kitergetése ellen, annak később majdnem tragédiával végződő bizonyítékát szolgáltatta az élet, amikor a pár száz példányos zárt kiadás ellenére a könyv óriási visszhangja (mely akkoriban xeroxmásolatokban is terjedt megállíthatatlanul) szívinfarktot eredményezett.”⁵⁷*

A Sors azonban soha nem éri be félmegoldásokkal. Hiába érezte úgy kezdetben Illyés Gyuláné, hogy a rejtőzködő megnyilatkozás kedvező formáját választotta, hiszen

az eldugott kis békéscsabai könyvtár bibliofil jellegű könyvsorozatában „*meg is jelenik, meg nem is a vallomása*”⁵⁸ – a tömeges érdeklődés láttán már nem visszakoehatott. Be- látta: ha valóban tisztázni szeretné saját maga és férje szerepét József Attila életében, nagy példányszámban is közre kell adnia emlékiratát. A Szépirodalmi Könyvkiadónál 1987-ben – éppen húsz esztendeje, majd a József Attila-centenárium évében a Sziget Kiadó gondozásában újra – megjelent kötet nemcsak az ő pontos, adatgazdag, tény- szerű krónikája miatt, hanem a benne olvasható negyvenöt, addig ismeretlen József Attila-levél miatt is irodalmi szenzációnak számított.

Domokos Mátyás szerkesztői utószavában arra intette az olvasókat: ne keressenek mindenáron bűnösöket, mert a hétköznapi rejtélyek felgöngyölítésénél célravezető oknyomozó kérdés – *cui prodest?*, „*kinek az érdeke?*” – itt érvénytelen. „*Ebben a történetben ugyanis – írta – a lélek elfojtott és vállalt vonzódásainak, valamint a lélektan horrorjainak az álarcában a Sors jelentette magát, méghozzá abban a kifürkészhetetlen és könyörtelen alak- jában, ahogyan azt a görög végzetdrámák ábrázolják.*”⁵⁹

A koronatanú szerepét vállaló műzsa – aki csak férje halála után szánta el magát a részleges nyilvánosság előtti tanúságtételre – mindvégig a tényszerű objektivitás hang- ján igyekezett számot adni emlékeiről. Ám a számára kis híján végzetessé vált szakmai könyvpremiert követően, talán az olvasói visszhang hatására, beleírt egy mondatot a nagy nyilvánosságnak szóló kiadásba. Az eredeti kötetben ugyanis nem szerepelt az a mondat, amely akkori érzéseit örökítette meg, amikor 1937. december 4-én kora reg- gel Ignotus Pál telefonon közölte vele József Attila halálhírét: „*Soha addig ilyen szívfáj- dalom még nem ért. Erről nem tudok írni.*”⁶⁰

Talán az érzelmi állásfoglalását hiányoló közvélemény nyomására döntött úgy, hogy ennyi szubjektivitást muszáj megengednie magának. Holott könyvének Jean-Marie Guyau-tól idézett mottójával – „*Cet être souffre, / donc je l'aime*”⁶¹ – s retrospektív jelle- gű, utólag fölidézett és kommentált memoárjával 1984-ben már minden lényeges tud- nivalót elmondott kapcsolatukról.

József Attila utolsó kilenc hónapjának krónikája ilyenformán komplex módon: egy sorsanalitikus esettanulmány nyersanyagaként, továbbá egy rejtőzködő természetű, szellemi önérvényesülésre vágyódó nő érzelmi válságkorszakának dokumentumaként, valamint egy háromszemélyes szerelmi sorstragédia forgatókönyveként is olvasható. A történet szereplőinek közös élménye: az egymás miatt érzett, halálíg tartó szenvedés. Guyau-i értelemben tehát mindhárman érdemesek a megértő, emberbaráti sze- retetre.

Jegyzetek

1. Beney Zsuzsa: FLÓRA. In: B. Zs.: A GONDOLAT METAFORÁI. Argumentum, 1999. 261.
2. N. Horváth Béla: FLÓRA-TÖREDÉKEK. *Irodalom- ismeret*, 2000. 4. sz. 32.
3. Lásd Beney, i. m. 261–268.
4. Lásd Tverdota György: FLÓRA I. HEXAMÉTE- REK. In: T. Gy.: HATÁROLT VÉGTELENSÉG. JÓZSEF AT- TILA-VERSEK ELEMZÉSE. Osiris, 2005. 294–305.
5. Illyés Gyuláné: JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAP- JAIRÓL. (Első kiadás: Békéscsaba, 1984; a jelen- leg hivatkozott kiadás: Szépirodalmi, 1987. – A továbbiakban: Illyésné; harmadik kiadás: Sziget, 2005.)
6. Lásd Harmat Pál: FREUD, FERENCZI ÉS A MA- GYARORSZÁGI PSZICHOANALÍZIS. A BUDAPESTI MÉLY- LÉLEKTANI ISKOLA TÖRTÉNETE, 1908–1993. Máso-

dik, átdolgozott és bővített magyar nyelvű kiadás. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Szombathely, 1994. 301.

7. Lásd Benedek István: SZONDI. In: B. I.: PUSZTÁBA KIÁLTOTT SZÓ. Magvető, 1974. 93.

8. Dr. Eke Károly: TANÍTVÁNY A MESTERRŐL. Interjú dr. Benedek Istvánnal. In: Dr. E. K.: LÉLEK ÉS TEST. Medicina, 1984. 215–216.

9. Szondi Lipót: A TUDATTALAN NYELVE: SZIMPTÓMA, SZIMBÓLUM ÉS VÁLASZTÁS. *Thalassa*, 1996. 2. sz. 67.

10. Szondi Lipót: SORSANALÍZIS ÉS ÖNVALLOMÁS. A VÁLASZTÁS ALAKÍTTJA A SORSOT. *Thalassa*, 1996. 2. sz. 5.

11. Eke, i. m. 220.

12. Vö. Szántó Judit: NAPLO ÉS VISSZAEMLEKEZÉS. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Murányi Gábor. Noran, 2005. 236–237.

13. Lásd József Attila: [ÉN, KI EMBERKÉNT...] Stoll Béla besorolása szerint 1937 áprilisában íródhatott a vers, mely nem jelent meg a költő életében. In: JÓZSEF ATTILA ÖSSZES VERSEI I–III. (=JAÖV.) Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Balassi, 2006, III. 242.

14. Kosztolányi Dezső: A KÖLTŐ. In: TEHETSÉG-PROBLÉMÁK. 1930. 110–112. In: K. D.: NYELV ÉS LÉLEK. Sajtó alá rendezte Réz Pál. Szépirodalmi, 1971. 458–461.

15. Kozmutza Flóra: JEAN-MARIE GUYAU MINT ESZTÉTIKUS. Doktori disszertáció. M. Kir. József-Műegyetem Mech. Techn. Intézet, 1931.

16. Kozmutza Flóra (ill. K. F.) recenziói az *Athenaeum* folyóiratban 1930–1938 között: D. PARODI: LE PROBLÈME MORAL ET LA PENSÉE CONTEMPORAINE. Paris, Alcan, 1930 (3. kiadás). 319 o. (261–262.); ARSÈNE SOREIL: INTRODUCTION À L'HISTOIRE DE L'ESTHÉTIQUE FRANÇAISE. Bruxelles, Palais des Académies, 1930. 155 o. (274.); JOSÉ ORTEGA Y GASSET: ÉSSAIS ESPAGNOLS. (Ford. M. Pomés.) Paris, Éd. du Cavalier, 1932. 276 o. (76.); RÉTI ISTVÁN: A MŰVÉSZLET ÉS A TERMÉSZET. 1932. 69 o. (79–80.); RÉGIS JOLIVET: ÉTUDES SUR LE PROBLÈME DE DIEU DANS LA PHILOSOPHIE CONTEMPORAINE. Lyon–Paris, Vitte, 1932. 240 o. (169–171.); ÉMILE BRÉHIER: HISTOIRE DE LA PHILOSOPHIE. II. LA PHILOSOPHIE MODERNE. Paris, Alcan, 1933. 573 o. (82–83.); H. L. HOLLINGWORTH: EDUCATIONAL PSYCHOLOGY. New York–London, D. Appleton–Century Company, 1933. 540 o. (255–256.); CARL GUSTAV JUNG: WIRKLICHKEIT DER SEELE. Zürich, Rascher, 1934. 409 o. (256–258.); PETER WUST: DER MENSCH UND DIE PHILOSOPHIE. Frei-

burg im Br., Waibel, 1934. 29 o. (137–138.); ALBERT SCHWEITZER: DIE WELTANSCHAUUNG DER INDISCHEN DENKER. MYSTIK UND ETHIK. München, Beck, 1935. 201 o. (301–302.); SZKLADÁNYI MÁRIA: PAULER ÁKOS ÉLETMŰVÉSZETE. Franklin, 1938. 208 o. (122–123.)

17. Szondi Lipót definícióját idézi a professor magyarországi munkásságát bemutató tanulmánya címében Karl Bürgi-Meyer: „A LABORATÓRIUM EGY LÁZASAN DOLGOZÓ HANGYATÁRSADALOM”. *Thalassa*, 1996. 2. sz. 83–103. – Benedek István a Szondi-laboratóriumban fizetség nélkül, önmaguk műveléséért, illetve a magukévá tett eszméért dolgozó munkatársak maximális igénybevételéről is megemlékezett: „*Szondi egyébként derekasan hajszolta munkatársait. Emlékszem egy jelenetre: valakinek visszadobott egy hatalmas táblázatot, amelyet nem úgy készítet el, ahogyan ő képzelte, másnap már követelte az újat, és mikor a munkatárs hebegve mondta, hogy előző délután orvosi besorolásában volt elfoglalva, szárazon csak emyit kérdezett: – És éjszaka mit szokott csinálni?*” Benedek, i. m. 83.

18. Lásd Illyésné, i. m. 147.

19. Lásd Karl Bürgi-Meyer, i. m. 85.

20. In: JÓZSEF ATTILA LEVELEZÉSE. Összeállította H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin és Stoll Béla. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Stoll Béla. Osiris, 2006. 115.

21. Lásd Dr. Takács Ilona: ÖSZTÖNDIAGNOSZTIKA ÉS SORSELEMZÉS. HÚSZ ÉVE HUNYT EL SZONDI LIPÓT. *Remény*, 2006. ősz. 9. évf. 3. sz. 27.

22. Mint írja: „*A páciens fokozatosan elveszíti a tudattalan családi tartalmak betörése miatt érzett tudattalan félelmi állapotát. Az én elkezdett fokozatosan bekebelezni a családi tudattalan »beteg« hajlamait, a veszéllyel fenyegető alattomos dolgokat asszimilálni, és a páciensek legtöbbször maguk találják meg a szocializációhoz, illetve a félelmet keltő beteg ösök szublimációjához vezető utat.*” Lásd Szondi: A TUDATTALAN NYELVE... I. m. 74.

23. József Attila: [CSAK MOST ÉRTEM MEG AZ APÁMAT...] 1937. június. (Lásd JAÖV III. 247.)

24. Takács, i. m. 27. Kiemelés: V. A.

25. Lásd Illyésné, 37–38., 41–42., 43–45.

26. Vö. Rapaport-levél. In: „MIÉRT FÁJ MA IS”. AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA. (=„MIÉRT FÁJ”) Szerkesztette Horváth Iván és Tverdota György. Balassi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 363.

27. Lásd Illyésné, i. m. 11–12.

28. Lásd Grätzer József: FEJTORNA. Szerzői ki-

adás, 1932; RÉBUSZ. Szigethy István rajzaival. Singer és Wolfner, 1935; SICC: SZÓRAKOZTATÓ IDŐTÖLTÉSEK, CSELES CSALAFINTASÁGOK. A rajzokat készíttette Hauswirth Magda. *Színházi Élet*, 1935. Reprint: Héttorony, 1993.

29. „*Kedves Flóra! Itt vagyok a Siestában, jól vagyok, sőt nevetek, hogy maga nem is tudja, mi mindent történt velem azóta, hogy a táviratot elküldtem. A jövő hét elején lemegyek Tihanyba, és valószínűleg – ha maga is úgy akarja – ott maradok egész nyáron át. Bocsásson meg, hogy eddig nem irtam, bár nagyon szerettem volna, de hát büntetlenül nem lehet vért hányni, én pedig azt tettem. Egyébként már teljesen egészséges vagyok...*” Idézi Illyésné, i. m. 51–52.

30. 1937. augusztus 20-án kelt levelében ír erről Flórának. Lásd Illyésné, i. m. 72.

31. Lásd Németh Andor: JÓZSEF ATTILÁRÓL. Sajtó alá rendezte Réz Pál. Gondolat, 1989. 382–384.

32. Vö. Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András: „KÖZTETEK LETTEM ÉN BOLOND...” SORS ÉS VERS JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ ÉVEIBEN. JAK-füzetek 3. Magvető, 1982. 119–152.; Feldmár András: VÉGZET, SORS, SZABAD AKARAT. In: F. Á.–Popper Péter–Ranschburg Jenő: VÉGZET, SORS, SZABAD AKARAT. AZ ÉLET DOLGAI – MESTERKURZUS. Saxum Kiadó, 2004. 77–108.

33. Lásd KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL I–III. [KORTÁRSÁK]. Szerkesztette Bokor László. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Tverdota György. Akadémiai, 1987. I. 508–518.

34. József Attila Kozmutza Flórának. Balatonszárszó, 1937. december 3. In: JAL, 595. – A halálra készülődő költő a búcsúlevelében idézett Kosztolányi-sort egy-egy betű hozzáadásával mintegy „aktualizálta” – akárcsak a Juhász Gyula halálára írt vers szárszói „szövegvariánsát”, amelyet egyetlen szó megváltoztatásával nekrológversből személyes búcsúverssé alakított. (Vö. 42. jegyzet.) Kosztolányi SZÁMADÁS című költeményében (lásd *Nyugat*, 1933. II. 265–267.) a rezignált hangvétel ellenére még nyitott, eldöntetlen és viszonylag dinamikus a kérdés: „*aztán mit írsz, ha sorsuk írva van már / hol tiltakozhatsz és hogy ellene? / de hát hova mehetnél? mit akarnál? / mi érdekelne még, mi kellene?*” József Attila levelében azonban a célját és energiaforrását vesztett *írásból sírás* fakad, az eltávolító-neutrális *sorsok* formula pedig a vágyott együttlét, jobb híján a közös végzet („*sorsunk*”) alakját ölti. A Flórának írt levélbe ikta-

tott, Kosztolányi ihlette, verses tegező megszólítás az örök elválás előtti búcsú jogán kiharcolt intimitás megnyilvánulása. Az új szövegösszefüggés az értelmes (boldog) élet lehetőségéről önként lemondó, szerelmi és életkudarcát elismerő költő fájdalmát, egyszersmind *síron* túli elégtételének baljós próféciját sűríti: a halottsíratás elkerülhetetlen sorsfeladatát is kijelölve a hivatásbeli kudarc és becsapottságérzése miatt bánkódó múzsa számára.

35. Ahogyan 1937 márciusában már önkínzó látnokként megjósolta: „*Nehéz a szívem, hiszen bűt fogan: / örömmöm tán a büntetések hozzák, / hogy sírva nézem majd ha boldogan / sétálsz azzal, ki mellette lesz tehozzád.*” (FLÓRA.)

36. Kodolányi János a költő halála után, a népi írói mozgalom jobbszárnyának hungarológiai kérdésekkel foglalkozó folyóiratában megjelent cikkében a *Válasz és a Szép Szó* közti súlyos ellentétekre vezette vissza, hogy „*József Attila nem követhette a szíve sugallatát*”, s mióta meghalt, „*egyre-másra bukkantak elő törhetetlen hívei és barátai, hogy politikai cégért csináljanak belőle*”. (JÓZSEF ATTILÁRÓL. *Magyar Élet*, 1938. szeptember. Lásd KORTÁRSÁK, 1177–1182., 1521.) Az 1942-es budapesti újrateremtés alkalmából írt cikkében már azzal vádolta Ignotus Pált és szerkesztőtársait, hogy József Attilát, „*bunkóul használták*” a népi írók ellen. S a kijelentést a tiltakozni már nem tudó költő szájába adta. (JÓZSEF ATTILA EMLÉKÉNEK. *Híd*, 1942. április 28., lásd: KORTÁRSÁK, 1626–1629., 2038–2039.) Cikkét a *Tiszántúl* és a pozsonyi *Magyar Hírlap* is átvette, utolsó találkozásukról szóló, adataiban megkérdőjelezhető, erősen elfogult, *Szép Szó*-ellenes beszámolóját pedig újabb változatban adta közre emlékezőkötetében. (VISSZAPILANTÓ TÜKÖR. Magvető, 1968. 340–343.)

37. Vö. Fejtő Ferenc: „*Ó A KÖLTŐ, ÉN CSAK A CIFRA SZOLGA*”. In: F. F.: JÓZSEF ATTILA, AZ ÚTMUTATÓ. A kötetet összeállította, az interjút és a tanulmányt készítette Valachi Anna. Népszava–Papyrusz Book Kiadó, 2005. 68.

38. Dr. Bak Róbert az utolsó találkozás során észlelt „tüneteket” is beépítette patográfiájába (JÓZSEF ATTILA BETEGSÉGE. *Szép Szó*, 1938. jan.–febr. 105–115. Lásd KORTÁRSÁK, 1014–1022., 1474–1475.), amelyben a költő „*schizophréniás elmezavará*”-nak fokozatos kifejlődését rekonstruálta, a költő viselkedése és versei (!) alapján. A nyilvánvalóan önfelmentő célzattal nyilvánosságra hozott orvosi szakvélemény az ön-

gyilkosságot a pszichózis következményének tüntette föl. Ám ez az orvosetikai szempontból kifogásolható gesztus sem ellensúlyozhatta a bűnbakkereső közvélemény vélekedését, mely szerint a költő legközelebbi barátai, analitikusai, orvosai, hozzátartozói – sőt utolsó műsája is – felelős József Attila haláláért.

39. Lásd Vágó Márta: JÓZSEF ATTILA. Sajtó alá rendezte Takács Márta. Szépirodalmi, 1975. 309–314.

40. Lásd Illyés Gyula: JÓZSEF ATTILA. IN MEMORIUM. Nyugat, 1937. II. 470–471.

41. Stoll Béla jegyzete szerint ezt a verset „a posztumusz közlések megjegyzései szerint a költő Balatonszárszón írta”. (JAÖV, III. 254.)

42. Lásd Bókay Antal: JÓZSEF ATTILA POÉTIKÁI. Gondolat, 2004. 194–195. – A MEGHALT JUHÁSZ GYULA című gyászvers Szárszón aktualizált változata így hangzott: „Szól a telefon, fáj a hír / hogy megölted magad, barátom, / és konokul fekszel az ágyon. / A bolondok között se bírt // szíved a sorssal. Sehoh írt / nem lettél arra, hogy ne fájjon / a képzelt kín e földi tájon, / mely békén nyitja most a sírt.” Stoll Béla fontos megjegyzése az 1937. december 3-án Cserépfalvi Imrénének szóló búcsúlevelhez mellékelte vers keletkezésére vonatkozóan: „A 8. sor lám szava a Juhász Gyuláról szóló versben megtörtént eseményre utal, ezt a szót József Attila mostra változtatta, »a legközelebbi jövőben; azonnal, tüstént, ezután« értelemben. Igen fontos különbség, hogy az egyik vers Juhász Gyula »sírirat«-a, a másik saját magáé. Ez a nyolc sor tehát nem másolat, hanem eredeti vers, József Attila utolsó verse.” (JAÖV. III. 256.)

43. Illyésné, i. m. 47.

44. Uo. 47–48.

45. Uo. 103.

46. Uo. 104.

47. „Én Attilához kötöm az életem, ő nem hagyhatja el a feleségét, nekünk kettőnknek találkoznunk sem szabad – ebben állapodtunk meg” – írta e találatokról könyvében (uo.), majd 1938-ban, már József Attila halála után, amikor Brazíliába akart kivándorolni, hogy megoldja „ezt a fájdalmas, kibírhatalatlan helyzetet”. (141.) „Végül mégis itthon tartott a sorsom” – fejezte ki lényegre törő szűkszavúsággal Illyéssel való összetartozásának belső parancsát könyve végén. (144.)

48. Közvetlenül a második világháború utáni években – Benedek István krónikája szerint – „bár Szondi ekkor már nem volt Magyarországon, szabad virágzásnak indult a sorsanalízis. Előkerültek a rejtett Szondi-tesztok és a három sokszorosított Szondi-kötet (MÖDSZERTAN ÉS ÖSZTÖNTAN, AZ ÉN KÍSÉRLETI ELEMZÉSE ÉS AZ EMBER MEGHATÁROZÁSA AZ ÖSZTÖNÖK TAPASZTALATI RENDSZERÉBEN), mindenféle sorsanalitikus szemináriumok indultak”. A fordulat éve után azonban tilos volt „a sorsanalízisről beszélni, Szondi-tesztet használni. 66-ban persze már nem volt tilos, de a másfél évtizedes kiesés alaposan éreztette hatását”. Benedek, i. m. 113., ill. 112.

49. Lásd Eke, i. m. 232.

50. „Amikor én a vizsgálatokat végeztem, akkor még a Szondi-féle genotest a kezdeti időszakát élte. Feldolgoztam az anyagot, de az eredmények az elméletnek és gyakorlatnak az első lépcsőfokait tükrözik. Az elmúlt évtizedek alatt óriásit fejlődött a Szondi-teszt. Ez idő alatt is én tovább folytattam a tesztok felvételét, van olyan író, költő, drámaíró, esztéta és az irodalom terén legmagasabb műveket alkotó, akiről éveken át csináltam felvételeket” – emlékezett egy interjúban Illyés Gyuláné. (Lásd Eke, i. m. 236–237.)

51. A teszteredményeket 1992-ben publikálta Bagdy Emőke: „MAJD ELJÖN ÉRTEM A HALOTT”. JÓZSEF ATTILA BEFEJEZETLEN SZEMÉLYISÉGVIZSGÁLATÁRÓL. In: „MIÉRT FÁJ?”, 65–115.

52. Köszönettel tartozom Illyés Máriának gyors és készséges segítségéért.

53. Illyés Mária szíves, levélbeli közlése.

54. Illyésné, i. m. 135.

55. Uo. 148.

56. A témáról bővebben lásd Valachi Anna: EGY TABU FÖLTÁRULKOZÁSA. JÓZSEF ATTILA, ILLYÉS GYULA ÉS A KÖZÖS MÚZSA, FLÓRA KAPCSOLATA. Holmi, 2005. 4. sz. 415–446. In: V. A.: „IRGALOM, ÉDESANYÁM...” A LÉLEKELEMZŐ JÓZSEF ATTILA NYOMÁBAN. Háttér Kiadó, 2005. 344–393.

57. Domokos Mátyás: KÉTES LÉTBEN A BIZONYOSÁG. Holmi, 2005. 4. sz. 449–450. (Kiemelés: V. A.)

58. Uo.

59. Illyésné, i. m. 162–163.

60. Uo. 126.

61. Magyar fordításban: „Ez a lény szenved, tehát szeretem.”